



ISSN:2588-7033



## The Impact of the Zengid Army of Atabeg on Saladin's Forces

Mahdi Mohamadi <sup>a\*</sup>

<sup>a</sup> Assistant Professor, Department of Islamic History, Faculty of Islamic Studies, Ahlul Bayt International University, Tehran, Iran

### KEYWORDS

Saladin, Crusaders,  
Zengid Atabeg,  
the Levant, Jazirah

Received: 26 March 2023;  
Accepted: 30 September 2023

Article type: Research Paper  
DOR: 20.1001.1.25887033.1402.7.1.4.3

### ABSTRACT

After Saladin destroyed the Fatimid caliphate, a foremost part of the Ayyubids' military had to suppress the Egyptian forces that were still loyal to the Fatimids. Saladin's efforts to overpower and exile the Fatimid forces faced the newly established Ayyubid government with the shortage of military parties that needed to fight the Crusaders and the rest of the dispersed Zengid dynasty in the Levant and the Jazirah. At the beginning of Saladin's reign on the Jazirah, he organized his actions to gain the necessary feudal force to confront the Crusaders. However, when Saladin's authority declined among his troops and failed to achieve a decisive victory in the short term, this feudal force became temporary. This paper analyzed the number of Saladin's combats, the number of his troops, the extent of his successes in battles, and the role of groups impacting his victories. Along these lines, Saladin's failures were also investigated. According to the findings, destroying the Fatimid Caliphate forces drove Saladin to rely on the only Muslim military organization on the Jazirah. Their temporary presence in the spring and summer cost him his ability to completely force the Crusaders out of Syria after Hattin, and the Crusaders recaptured the shores of Syria.

\* Corresponding author.

E-mail address: M.mohamadi.abu@gmail.com

2023 Published by Arak University Press. All rights reserved..





## تأثیر سپاه اتابکان زنگی بر قوای صلاح‌الدین ایوبی

مهدی محمدی الف\*

الف استادیار گروه تاریخ اسلام دانشکده مطالعات اسلامی دانشگاه بین‌المللی اهل بیت، تهران، ایران

چکیده	واژگان کلیدی
پس از آنکه صلاح‌الدین توانست خلافت فاطمی را منقرض کند، بخش عمده‌ای از توان نظامی ایوبیان صرف سرکوب قوای نظامی مصر شد که هنوز به خلافت فاطمیان وفادار بودند. تلاش صلاح‌الدین برای سرکوب و تبعید نیروهای فاطمی سبب شد که حکومت تازه تأسیس ایوبی در برابر صلیبیان و باقی‌مانده حکومت‌های متشتت زنگیان در شام و جزیره با خلأ نیروی نظامی مواجه باشد. تلاش‌های صلاح‌الدین در ابتدای حکومت خود برای منظم کردن جزیره از آن جهت بود که بتواند نیروی اقطاعی لازم را برای مقابله با صلیبیان به دست آورد. اما این نیروی اقطاعی با توجه به عدم اقتدار صلاح‌الدین در میان سپاهیان خود و عدم دستیابی به پیروزی قاطع در کوتاه مدت، غالباً نیرویی موقت به شمار می‌رفتند. در این مقاله تعداد نبردهای صلاح‌الدین ایوبی، تعداد سپاهیان او، میزان موفقیت‌های او در نبردها و نقش گروه‌های مؤثر در پیروزی‌های او بررسی شده و بر همین اساس ناکامی‌های او نیز تحلیل می‌شود. بر اساس یافته‌های این پژوهش از بین بردن نیروهای خلافت فاطمی سبب شد تا صلاح‌الدین به تنها نیروی نظامی مسلمان منطقه در جزیره متکی شود. حضور موقت این نیروها در بهار و تابستان سبب شد تا وی نتواند بعد از حطین به‌طور کامل صلیبیان را از شام رانده و همین امر سبب تصرف مجدد سواحل شام به دست صلیبیان شد.	صلاح‌الدین، صلیبیان، اتابکان زنگی، شام، جزیره تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۰۸ مقاله علمی پژوهشی

## مقدمه

حکومت اتابکان زنگی ائتلافی از امرای ترک بود (بارکر، بی‌تا: ۴۹) این ائتلاف مرکب از نیروهای ترکی بود که جزیره را از ابتدای دوره سلجوقیان در اقطاع خود داشته و عمادالدین توانسته بود آنها را در سال ۵۲۱ ه.ق متحد نماید (ابن‌اثیر، بی‌تا: ۳۵). این نیروی نظامی به‌وسیله‌ی ترکمانان شمال شام و اعراب بدوی تقویت می‌شد (محمدی، ۱۴۰۱: ۶۰). اقتدار نظامی عمادالدین سبب پیروزی‌های سریع او در میدان نبرد و اطاعت سرداران او می‌شد؛ و همین امر سبب می‌شد در مدت بهار و تابستان که نیروهای اقطاعی جزیره در خدمت او بودند بتواند به اهداف خود دست یابد. از سوی دیگر ناکامی او در برابر بوریان دمشق نیز سریع مشخص می‌شد. از این رو نتایج نبرد در مدت کوتاهی مشخص می‌شد و در نتیجه عمادالدین با نافرمانی سپاه خود مواجه نشد که برای برداشت محصول تلاش داشتند به اقطاع خود بازگردند. هرچند نورالدین محمود بن زنگی اقتدار پدر را در پیروزی‌های قاطع نداشت (خاکرند و محمدی قناتغستانی، ۱۳۹۵: ۲۱۸)، اتحاد شام و جزیره حداقل در نیمه اول حکومت وی مشکلی برای او ایجاد نکرد. صلاح‌الدین ایوبی هنگامی که در سال ۵۶ ه.ق در مصر به وزارت خلیفه فاطمی رسید (ابن‌شداد، ۱۹۹۴: ۸۱؛ ابن‌عبری، ۱۹۹۲: ۲۱۳) متکی به نیروی

\* نویسنده مسئول

نورالدین محمود زنگی بود که در جنگ‌های متعدد با صلیبیان کارآزموده شده بودند و ترکمانان مطیع نورالدین آنها را در برابر شوالیه‌های سنگین اسلحه (قنطاریات) حمایت می‌کردند (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۲۳۴/۱). با استقلال صلاح‌الدین پس از فوت آخرین خلیفه فاطمی چند چالش برای نخستین حاکم ایوبی پدید آمد. نخست، شورش سربازان فاطمی بود که هنوز به خلافت شیعی وفادار بودند؛ و دوم، سربازان نوری که مایل به استقلال صلاح‌الدین از حکومت نورالدین نبودند. با افزایش واگرایی میان نورالدین محمود زنگی و صلاح‌الدین ایوبی، چالش دوم برای صلاح‌الدین جدی شد اما فوت نابهنگام نورالدین سبب شد تا وی فرصتی یابد و نیروهای زنگی را هرچند با کشاکش زیاد با خود همراه سازد؛ اما رویارویی او با نیروهای وفادار به خلافت فاطمی قاطع و خشن بود. نیروهای شورشی مصر در چند مرحله کشتار و تبعید شدند. رویکرد قاطع صلاح‌الدین در برابر این نیروها سبب شد تا ایوبیان برای همیشه از شورش طرفداران فاطمیان راحت باشند؛ اما درعین حال مصر را از نیروی نظامی خالی کرد. از این رو تنها نیروی نظامی که صلاح‌الدین می‌توانست به آن اتکا کند در بقایای زنگیان در شام و جزیره یافت می‌شد. به همین سبب صلاح‌الدین پس از مرگ نورالدین تلاشی پیگیر را در پیش گرفت تا بتواند زنگیان را به اطاعت خود درآورد. هرچند که مطیع کردن زنگیان در دمشق چندان سخت نبود، تفوق بر زنگیان جزیره تا سال ۵۸۱ ه. ق یعنی ۱۱ سال پس از به قدرت رسیدن او به طول انجامید. این خود به معنای برقراری پیمان‌های صلح مکرر با صلیبیان بود. اندکی پس از آنکه صلاح‌الدین توانست با پیمان صلحی عزالدین مسعود بن مودود بن زنگی حاکم موصل را با خود متحد نماید، توانست با فتوحی نمایان در حطین نیروی‌های صلیبیان در حطین را نیز تار و مار سازد. اما از آنجایی که وی مانند نیروهای نوری در جنگ با صلیبیان چندان تجربه نداشت، پیروزی‌های وی در برابر صلیبیان چندان قاطع نبود و از این رو سپاهیان اقطاعی او در مواقع مهم و تأثیرگذار نبرد را رها کرده و به اقطاع خود در جزیره بازگشتند. همین امر سبب شد تا صلیبیان بتوانند با استفاده از اشتباه تاکتیکی صلاح‌الدین صور را به‌عنوان پایگاه خود در ساحل استفاده نمایند و پس از آن مناطق ساحلی دیگر مانند عکا را تصرف کنند و پیمان صلحی در مورد بیت‌المقدس در جنگ صلیبی سوم به صلاح‌الدین تحمیل نمایند. اختلاف میان ممالیک صلاح‌الدین و نیروهای جزیره که ناشی از عدم اقتدار او بود این ضعف نظامی را تشدید کرد. این پژوهش تلاش دارد تحولات تاریخی وابستگی صلاح‌الدین به این گروه‌های نظامی را در زمان حکومت او بررسی نماید. برای این امر از روش تاریخی (Historical method) استفاده شده است؛ زیرا برای تحلیل (با توجه به ترتیب زمانی، پژوهشگر به دنبال تحلیل است) تحولات تاریخی و تأثیر سپاه زنگی باید به تقدم و تأخر زمانی علت‌ها و معلول‌ها توجه کرد. برای نشان دادن اهمیت هر یک از گروه‌های نظامی نویسنده از داده‌های کیفی که به‌صورت رد و گزارش در منابع وجود دارد، استفاده کرده است. درعین حال با شمارش میزان پیروزی‌ها و ناکامی‌های صلاح‌الدین در برابر صلیبیان میزان کارآمدی این نیروها در خط زمانی (Time line) مورد ارزیابی قرار گرفته است. بدین ترتیب این پژوهش به گاه‌شماری جنگ‌های صلاح‌الدین و نقش نیروهای نظامی او در سال‌های حکومتش متکی است. هدیمان (۲۰۰۱) در مقاله خود به‌طور گذرا اما دقیق به نقش سپاهیان اقطاعی در ناکامی‌های ایوبیان اشاره کرده است؛ اما به مسئله خلأ نظامی پس از سرکوب‌های صلاح‌الدین در مصر نپرداخته است. مهم‌ترین منابع دسته اول در این باره تواریخ سلسله‌ای همچون مفرج الکروب فی الاخبار بنی‌الایوب و الروضتین فی الاخبار دولتین است. اما از آنجایی که این دو کتاب به مدح ایوبیان پرداخته‌اند محقق باید روایت آنها را از طریق نتایج کنش ایوبیان آزمایش کند. زیرا نویسندگانی چون ابن‌واصل تلاش داشته تا ناکامی صلاح‌الدین را بپوشانند. درعین حال کتاب‌های ابن‌اثیر الکامل فی التاریخ و التاریخ الباهر فی الدوله الاتابکیه بالموصل از آنجا که وابستگی به زنگیان داشته و بیرون از دستگاه ایوبیان به نگارش وقایع پرداخته‌اند، می‌توانند روایت بی‌طرفانه‌تری ارائه دهند.

## ۱. رویارویی صلاح‌الدین با نیروهای فاطمی

خلافت فاطمی از اولین دولت‌های اسلامی بود که رویارویی صلیبیان قرار گرفت. هر چند که این دولت هنگام مواجهه با صلیبیان سالیان ضعف خود را پشت سر می‌گذاشت، مدت‌ها توانست هم در برابر صلیبیان مقاومت کند و هم حکومت‌های اسلامی شام اعم از شیعیان بنی‌عمار و سنیان بوری در دمشق را حمایت کند. با افزایش درگیری داخلی میان وزرا، سرداران و خلفای فاطمی، گرایش به کمک گرفتن از صلیبیان برای حل و فصل مشکلات داخلی نیز بیشتر شد (ابن اثیر، بی‌تا: ۱۳۴) سوء مدیریت ناشی از سال‌های بحران سبب شد تا با وجود سپاه قدرتمند فاطمی اعم از مغاربه، سیاهان سودانی، مزدوران ترک، غلامان ارمنی، صقلایی‌ها و نژادهای دیگر (دهقان، ۱۳۹۷: ۸۰) کارایی لازم در برابر صلیبیان را نداشته باشند. اتابکان زنگی با تصرف عسقلان به دست صلیبیان ترس شدیدی از جانب صلیبیان احساس کردند. زیرا عسقلان دروازه مصر بود (رانسیمان، ۱۳۸۶: ۳۹۳/۲) و در صورت تصرف مصر به دست صلیبیان، نیروهای شام و جزیره توانایی مقابله با آنها را نداشت. از این‌رو از سال ۵۴۸ ه. ق اتابکان زنگی در رقابت نظامی با صلیبیان برآمدند تا بتوانند پیش از صلیبیان به مصر دست‌اندازند. نتیجه این رقابت سه لشکرکشی اسد الدین شیرکوه به مصر بود (ابن اثیر، بی‌تا: ۱۱۹؛ مقریزی، ۱۴۱۸: ۲۵/۳؛ ذهبی، ۱۹۹۳: ۸-۹ و صوری، ۱۹۹۴: ۳۸۸/۳) که نهایتاً سبب شد تا مصر به دست نیروهای زنگی افتد و آنها به نیابت از خلیفه فاطمی و نورالدین محمود زنگی در مصر مستقر شدند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۷/۲۵۰). با مرگ اسد الدین شیرکوه، خلیفه فاطمی برای تضعیف سرداران ایوبی اتابکان زنگی، جوانی کار نا آزموده به نام صلاح‌الدین - برادرزاده اسد الدین شیرکوه - را به وزارت برگزید (ابن شداد، ۱۹۹۴: ۸۱)؛ اما برخلاف انتظار او صلاح‌الدین به از بین برنده‌ی خلافت فاطمی تبدیل شد. صلاح‌الدین با برنامه‌ای دقیق خلیفه و دربار فاطمی را محدود کرد (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۱/۲۲۹ و ۲۳۰). اما مهم‌ترین اقدام وی سرکوب شدید نیروهای فاطمی بود که هنوز هوادار خلیفه بودند و تسلط فرماندهان سنی را بر نمی‌تافتند. وی از سال ۵۶۴-۵۷۰ ه. ق درگیر شورش‌های نیروهای هوادار فاطمیان در مصر بود. در این مدت او ۵ بار با نیروهای نظامی فاطمیان رویارو شد (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۱/۲۲۷، ۳۱۰-۳۰۳، ۲۲/۲-۲۱؛ ابی‌شامه، ۱۹۹۷: ۱۳۱/۲، ۱۸۳، ۲۸۳). در این مدت تعداد زیادی از نیروهای نظامی فاطمیان از بین رفت (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۱/۲۲۷). به‌عنوان نمونه می‌توان به کشتار سیاهان و تبعید ۵۰۰۰ نفر از نظامیان هوادار فاطمیان به صعید و طود اشاره کرد (ابی‌شامه، ۱۹۹۷: ۳/۲۷۸). این کشتارها و تبعیدها موقعیت صلاح‌الدین را در مصر تثبیت کرد. به تصریح ابن‌واصل کشتار و تبعید سیاهان در سال ۵۶۴ ه. ق حکومت العاضد را متلاشی کرد (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۱/۲۲۷). ابن‌تغری بردی تعداد سیاهان در این تبعید و شورش را صد هزار نفر می‌داند (ابن‌تغری بردی، بی‌تا: ۷۸/۶). با این حال این کشتارها توان نظامی مصر را در برابر صلیبیان به‌شدت کاهش داد. مقریزی در الخطة ذکر می‌کند که نیروی نظامی مصر از سیاهان، اعراب و ارمنیان ۵۰۰۰ نفر بود که بعد از زوال آنها به دست صلاح‌الدین وی ۱۲۰۰۰ نیروی ترک و کرد در سپاه به کار گرفت (مقریزی، ۱۴۱۸: ۱/۱۷۸-۱۷۷). با کاهش توان نظامی مصر صلاح‌الدین که کمی بعد با مرگ نورالدین محمود سلطان مصر شده و داعیه تسلط بر شام و جزیره را داشت، دچار کمبود نیروی نظامی شدیدی شد. همین امر او را واداشت تا به تنها نیروی نظامی مسلمانان منطقه یعنی نیروهای اقطاعی جزیره متوسل شود.

## ۲. سپاه اتابکان زنگی و صلاح‌الدین ایوبی

حکومت اتابکان زنگی ائتلافی از امرای ترک بود (بارکر، بی‌تا: ۴۹) این ائتلاف مرکب از نیروهای ترکی بود که جزیره را از ابتدای دوره سلجوقیان در اقطاع خود داشته و عمادالدین توانسته بود آنها را در سال ۵۲۱ ه. ق متحد کند (ابن اثیر، بی‌تا: ۳۵؛ ابن‌قلانسی، ۱۹۸۳: ۱۹۸۳).

۳۴۴). در مدت ۴۸ ساله حکومت اتابکان زنگی از سال ۵۲۱ تا ۵۶۹ ه.ق، نبردهای زیادی میان زنگیان و حکومت‌های مسلمان و زنگیان با صلیبیان و بیزانس رخ داد (خاکرند و محمدی قناتغستانی، ۱۳۹۵: ۱۹۳-۲۳۳). در روند این نبردهای طولانی نیروهای ترک اتابکان زنگی خصوصاً در نبرد با صلیبیان کارآزموده شدند. این امر سبب شد در زمانی که صلاح‌الدین در مصر به قدرت رسید بخش مهمی از نیروهای نظامی او به نام نیروهای نوریه، منسوب به نورالدین محمود زنگی، شناخته شوند. نیروهای نوریه هم در تثبیت قوای وی در مصر تأثیر زیادی داشتند. ابن‌واصل ذکر می‌کند هنگامی که لشکر نوریه - منسوب به نورالدین - در مصر مستقر شدند صلیبیان به هلاکت خود یقین کردند و یقین کردند که سرزمین‌های آنها در ساحل بر لبه پرتگاه نابودی است<sup>۱</sup> (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۲۳۰/۱). همچنین آنها در روند مبارزه حتمی صلاح‌الدین با صلیبیان قوای مؤثری به شمار می‌رفتند. علاوه بر قوای نوریه که در شامات و مصر تأثیر زیادی داشتند، بخش مهمی از نیروهای زنگیان، نیروهای ترک مسلحی بودند که در اقطاع خود در جزیره به سر می‌بردند. از این رو علاوه بر قوای زبده نوریه، صلاح‌الدین برای رویارویی با صلیبیان نیاز مبرمی به نیروهای جزیره داشت. ابن‌واصل تأکید می‌کند در حلب نیروهای نوریه همراه عمادالدین بن مودود بودند که در جنگ ورزیدگی و کوشش داشتند<sup>۲</sup> (همان: ۱۶۸/۲). همچنین می‌توان برای تأیید این امر از تمرینات چوگان دوران نوری یاد کرد (ابن‌اثیر، بی‌تا: ۱۶۸؛ ابن‌قاضی شهبه، ۱۹۷۱: ۲۹). حلب و موصل مرکز قوای جنگی نورالدین در شام بود و از این رو نخبگان نظامی مانند ممالیک نوریه، بیشتر در این شهر حضور داشتند. در کنار آنها فرقه‌های نظامی زبده دیگری مانند یاروقیه که سابقه بیشتری از نوریه داشتند، قوای مهمی به شمار می‌رفتند (ابن‌عدیم، بی‌تا: ۳۸۶۱/۸). برتری نظامی این فرقه‌های نظامی در برابر صلیبیان هم در زمان نورالدین مشهود بود و هم در زمان صلاح‌الدین (زکار، ۲۰۰۷: ۶۲۱/۱).

## ۲. ۱. تلاش صلاح‌الدین برای انضمام نیروهای زنگی

با مرگ نورالدین افراد زیادی داعیه‌دار حکومت او در جزیره، شام و مصر شدند (محمدی، ۱۴۰۱: ۸۱) که صلاح‌الدین یکی از آنها بود. در عین حال این بدان معنی بود که صلاح‌الدین برای تملک میراث نورالدین با دشمنان زیادی رویارو است. در حالی که با از بین بردن نیروهای نظامی فاطمی به میزان زیادی از توان نظامی مصر کاسته شده بود. از این رو بیش از اخلاف زنگی خود، صلاح‌الدین تلاش نمود از طریق فعالیت‌های دیپلماتیک با خلافت عباسی و گرفتن تأیید او، بتواند با صرف هزینه کمتری شام و جزیره را به حکومت خود منضم کند. در عین حال رویارویی صلاح‌الدین با رقبای خود در شام و جزیره مدت زمان زیادی به طول انجامید. هرچند همه رقبای وی با یکدیگر در تخاصم بودند و از این رو صلاح‌الدین با دشمنی یکپارچه مواجه نبود، کمی نیروهای وی سبب شد تا تسلط وی بر شام و جزیره از سال ۵۷۰ تا سال ۵۸۱ ه.ق به طول انجامد. در روند تدریجی تسلط صلاح‌الدین بر شام و جزیره تعداد محدودی پیروزی قاطع نصیب وی شد و غالب تصرف مناطق شام و جزیره با پیمان‌های صلح صورت گرفت. یک نمونه از پیروزی قاطع صلاح‌الدین در برابر زنگیان نبرد سال ۵۷۱ ه.ق میان قوای متحد زنگیان موصل و حلب است (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۴۸/۲). هرچند مورخانی چون عمادالدین کاتب اصفهانی تلاش داشتند با کم جلوه دادن نیروهای صلاح‌الدین پیروزی او را بزرگ جلوه دهند، براساس روایت دقیق ابن‌اثیر مستند بر اسناد دیوانی، مشخص است که سپاه ایوبی بیش از شش هزار سپاه در اختیار داشته است. با این حال تعداد آنها در برابر سپاه ۲۰ هزار نفری زنگیان حاکی از کمی نیروهای ایوبی است (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵: ۴۲۹/۱۱). این شکست زمینه را

<sup>۱</sup> واستقرت بها العساكر النورية، أيقن الفرنج بالهلاك، وأيقنوا أن بلاد الساحل من المسلمين على شفا جرف هار (ابن‌واصل، ۱۹۵۷: ۱۷۹/۱).

<sup>۲</sup> وكان مع عماد الدين بحلب عسكر كثير من النورية، وهم مجتهدون في القتال مجدون فيه (ابن‌واصل، ۱۹۵۷: ۱۴۲/۲).

برای اولین صلح جامع میان صلاح‌الدین و زنگیان شام و جزیره فراهم کرد. صلاح‌الدین اولین قدم‌های خود را در شام متکی بر ثروت مصر برداشت نه نیروی نظامی.

پیروزی صلاح‌الدین بر قوای زنگی را می‌توان به چهار مرحله تقسیم کرد. مرحله نخست از سال ۵۷۰-۵۷۱ ه.ق دوره‌ی همراهی امرای جنوبی شام مانند ابن‌مقدم حاکم دمشق بود. در این دوره صلاح‌الدین با پیروزی بر قوای متحد حلب و موصل توانست پیمان صلحی به آنها تحمیل کند که در جنگ‌های خود علیه صلیبیان از آنها بهره برد. مرحله دوم از سال ۵۷۲-۵۷۸ ه.ق به طول انجامید که صلاح‌الدین در این مدت توانست در رقابت با سلجوقیان روم نواحی شمالی شام را به تصرف خود درآورد و بدین ترتیب حلب را در محاصره خود گرفت. مرحله سوم در سال ۵۷۸ ه.ق رخداد که شامل مجموعه‌ای از تلاش‌های نظامی بی‌نتیجه صلاح‌الدین در برابر زنگیان جزیره بود و به تصریح منابع به دلیل قوای نظامی زیاد این منطقه، از تصرف جزیره با زور ناکام ماند. مرحله چهارم از سال ۵۷۹ تا ۵۸۱ ه.ق بود که صلاح‌الدین موفق شد با جلب اعتماد قوای نوری، شمال شام به مرکزیت حلب را متصرف شود. در نهایت وی برای چندمین بار موصل را محاصره کرد اما چون از فتح آن عاجز ماند با پیمان صلحی، قوای جزیره را به اطاعت خود درآورد. در مرحله نخست صلاح‌الدین با استفاده از رقابت میان امرای زنگی حلب و دمشق، توانست ابن‌مقدم و عزالدین جوریدیک را به خود مایل نماید و در سال ۵۷۰ ه.ق دمشق، حماه و حمص را به صورت صلح‌آمیز تصرف کند (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۲۶/۲-۲۷). صلاح‌الدین در همان سال از مقابله با قوای شهری (احداث) حلب بازماند با این وجود که ملک صالح در این نبرد از پشتیبانی عموزاده‌های زنگی خود در موصل بی‌بهره بود (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۲۸/۲؛ ابن‌اثیر، ۱۹۶۵: ۴۱۹/۱۱). در همان سال صلاح‌الدین بر قوای عزالدین مسعود بن مودود بن زنگی در قرون حماه و شیزر پیروز شد (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۳۸/۲؛ مقریزی، ۱۹۹۷: ۱۶۸/۱). با این حال بخش مهمی از تسلط بر شام با صلح برای وی میسر شد. در مراحل بعدی شهرهای مهم دمشق، حماه، حمص (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۲۸/۱)، بعلبک (همان: ۳۵/۱)، بارین (همان: ۴۰/۱)، بیره، سمیساط (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۱۳۹/۲)، رها، حران، (همان: ۱۴۰/۲)، سنجار (همان: ۱۴۷/۲)، حلب، (همان: ۱۷۰/۲) و موصل (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۳۹/۲۹) با صلح به دست صلاح‌الدین افتادند. بخش مهمی از صلح‌ها ناشی از عدم توانایی صلاح‌الدین بر پیروزی قهرآمیز بر شهر بود. از این رو موصل ۳ بار محاصره شد (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۱۴۶/۲؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۸/۲۹ و ۳۹) اما نهایتاً با پیمان صلحی برتری صلاح‌الدین را پذیرفتند و در امر صلیبیان با او متحد شدند. با توجه به توالی زمانی پس از اتحاد‌های صلاح‌الدین با زنگیان و نتایجی که پس از این اتحادها در برابر صلیبیان کسب کرد ارزش قوای زنگی برای صلاح‌الدین نمایان می‌شود.

## ۲.۲. تأثیر سپاه زنگی بر مواجهه صلاح‌الدین با صلیبیان

صلاح‌الدین در مرحله اول رویارویی با زنگیان قرارداد صلحی با پادشاه صلیبی اموری اول (Amaury I) امضا کرد (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۴۳/۲). مشخصاً این پیمان‌های صلح برای ایجاد فراغتی بود تا وی بتواند با رقبای خود در شام و جزیره بجنگد. با هر برتری وی بر امرای شام و جزیره این امکان برای سلطان فراهم می‌شد تا با قوایی که متحد کرده بود به سرزمین صلیبیان بتازد. از این رو، براساس سال‌شماری جنگ‌ها و پیروزی‌های صلاح‌الدین بر صلیبیان کاملاً مشخص است که پیروزی‌های وی بر صلیبیان متکی بر نیروهای زنگی بود که وی توانست آنها را با خود متحد کند. پس از پایان مرحله اول رویارویی با زنگیان و اتحاد با آنها در سال ۵۷۱ ه.ق، صلاح‌الدین حدود ۲۰ جنگ با صلیبیان انجام داد که غالب آنها با موفقیت همراه بودند (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۵۸/۲، ۶۶، ۷۵، ۸۳، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۹، ۹۱، ۹۲، ۹۴ و ۹۸). صلاح‌الدین در سال ۵۷۶ ه.ق با حاکم صلیبی انطاکیه پیمان صلحی منعقد کرد

تا بتواند به توسعه قلمرو خود در شمال شام علیه سلجوقیان روم بپردازد (همان: ۱۱۴/۲). پیش از مرحله اول هر چند صلیبیان خصوصاً تهاجمات آنها از سوی دریا (همان: ۲۳۴/۱) تهدیدی جدی برای صلاح‌الدین به شمار می‌رفتند، او دفاع از مصر را بر عهده مردم نواحی ساحلی واگذار کرد تا خود بتواند قوای زنگی را زیر لوای خود متحد کند. در مرحله سوم و چهارم صلاح‌الدین رویارویی با صلیبیان را بر عهده برادرزاده‌های خود مانند فرخشاه واگذاشت (همان: ۱۲۲/۲، ۱۳۶). با این حال صلیبیان توانستند در این دوره قوای صلاح‌الدین را در چند نوبت شکست دهند و مزارع مسلمانان را غارت کنند (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۱۴۱/۲؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۶۶/۲۹، ۲۷۲-۲۶۵). با پایان مرحله چهارم و اتحاد قوای زنگی با صلاح‌الدین، پیروزی‌های مشهور او در برابر صلیبیان به دست آمد. تأثیر اتحاد با زنگیان تقریباً از همان سال در منابع مشخص است. از سال ۵۸۳ ه.ق، تهاجم گسترده به سرزمین صلیبیان آغاز شد. غارات و پیروزی‌ها در این زمان چندان است که منابع معاصر مانند الکامل از واژگان غارت بی‌حد و کشتار استباریه (Hospitaller) و داویه (Templar) برای روایت خبر استفاده می‌کنند (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۸۲/۲۹-۸۹ و ۲۰۴؛ برای اطلاع بیشتر ر.ک. ابن‌اثیر، ۱۹۶۵: ۲۲/۱۲). در همان سال صلاح‌الدین توانست پیروزی مشهور خود در حطین را به دست آورد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۸۲/۲۹-۸۹). شکست کامل قوای صلیبی در حطین این امکان را برای صلاح‌الدین به وجود آورد تا از خلأ قدرت صلیبیان استفاده کند و مناطق مهم و زیادی از صلیبیان را تصرف نماید. این فتوحات سریع سبب شد تا قوای اقطاعی از جهت غنائم تأمین شود و این امر در بازه‌ای کوتاه هم وفاداری کامل آنها را تضمین می‌کرد و هم اینکه صلاح‌الدین با استفاده از زمان حضور آنها در بهار و تابستان توانست حداکثر استفاده را بنماید.

### ۳. تأثیر سیاست‌های نظامی صلاح‌الدین بر عملکرد قوای زنگی

با تسلط سلجوقیان بر جزیره و شام، مانند ایران، این سرزمین‌ها به‌عنوان اقطاع به فرماندهان ترک واگذار شد. اما چندی پیش از حضور سلجوقیان در این مناطق امرای عربی که از موج دوم مهاجرت از جزیره العرب به این مناطق وارد شده بودند (Heidemann, 2001: 202) شهرهای زیادی را ویران کردند (ابن‌حوقل، ۱۹۳۸: ۱۷۷/۱ و ۲۲۵). این مسئله بیش از جزیره بر شام تأثیر گذاشت؛ زیرا شام عرصه کشاکش میان فاطمیان، بیزانس و قبایل عرب و کرد بود. از این رو نسبت به کشاورزی وسیع شمال بین‌النهرین منابع اقتصادی آن تا حد زیادی تحلیل رفته بود. هنگامی که سلجوقیان شام را تصرف کردند این منطقه به شاهزاده‌نشین تبدیل شد. در حالی که جزیره در دست امرای نظامی بود تلاش‌های تشش در شام و پس از آن درگیری‌های ناتمام میان جانشینانش اوضاع شام را بیش از پیش ضعیف کرد. حال آنکه جزیره با ظرفیت کشاورزی عظیم خود پذیرای جمعیت زیادی از سربازان ترک بود که به طور ثابت در آنجا حضور داشته و در صورت تمایل قوای همسایه به آنها می‌پیوستند. اتابکان زنگی با استفاده از این ظرفیت نظامی جزیره توانستند حکومت خود را در حلب بنیاد نهند. پیروزی‌های متعدد زنگیان در برابر مسلمانان و صلیبیان از آن جهت که غنیمت را برای نیروها تضمین می‌کرد، باعث وفاداری و تمرکز قوا در حکومت آنها شد. از این رو هنگامی که نورالدین از دنیا رفت ذخیره‌ای مهم از قوای نظامی در جزیره جمع بود. صلاح‌الدین تلاش زیادی کرد تا سرانجام توانست قوای اقطاعی جزیره را با خود متحد کند. با این حال منبع مالی اصلی این نیروها زمین‌هایی بود که در جزیره در اقطاع داشتند و باید به هنگام برداشت محصول به سرزمین‌های خود بازمی‌گشتند. با توجه به برداشت محصول در فصل پاییز و زمستان، در صورتی که نبردهای بهار و تابستان بیش از اندازه به طول می‌انجامید، این قوای مهم آوردگاه را رها کرده و به املاک خود برای نظارت بر برداشت محصول برمی‌گشتند. از این رو

صلاح‌الدین با قوایی در تعامل بود که عملاً نیمی از سال در اختیار او نبودند اما زمانی که در خدمت بودند بسیار کارا بودند. مشکل برای صلاح‌الدین زمانی رخ داد که قوای اقطاعی جزیره (نیروهای زنگی) در موارد متعددی جنگ‌ها را رها می‌کردند و این امر صلاح‌الدین را وادار کرد با صلح کردن، پیروزی با غلبه را از دست دهد.

پس از اتحاد نیروهای زنگی با صلاح‌الدین پیروزی مهم حطین رخ داد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۸۲/۲۹-۸۹) و از پی این پیروزی صلاح‌الدین توانست شهرهای زیادی از صلیبیان را تصرف کند. سرعت زیاد این پیروزی‌ها سبب شد تا نیروهای اقطاعی در این پیروزی‌ها وی را همراهی کنند اما در همین حین مهم‌ترین اشتباه راهبردی وی رخ داد؛ صلاح‌الدین برای کسب پیروزی‌های سریع تعداد زیادی از صلیبیان شهرهای جنوب شام و سواحل را امان داد و در نتیجه باعث تمرکز آنها در صور شد. به تصریح ابن‌اثیر این سیاست وی منشأ مشکلات بعدی شد که صلاح‌الدین در برابر صلیبیان با آنها روبه‌رو بود. تمرکز قوای صلیبی در صور سبب شد تا فتح این شهر به راحتی برای وی میسر نشود (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۳۶/۲۹)؛ و در نتیجه نیروهای اقطاعی برای جمع‌آوری محصول خود به جزیره بازگشتند.

تمرکز صلیبیان در صور و سپس تلاش گسترده آنها برای تصرف عکا سبب شد تا صلاح‌الدین وقت و توان زیادی را مصروف مبارزه با صلیبیان در عکا کند. از این رو در سال بعد (۵۸۴ه.ق) برای آسودگی از سمت شمال با کنت انطاکیه بیمنند (بوهموند) پیمان صلحی را امضا کرد تا بتواند نیروهای اقطاعی خود را مرخص کند. پیمان صلاح‌الدین با بیمنند از اول مهر تا آخر اردیبهشت را در برمی‌گرفت. این صلح زمانی را برای مراجعت سپاه جزیره فراهم کرد تا در تاریخ سوم شعبان به حلب بازگردند. در آنجا سرداران و سپاهیان شرقی مانند عمادالدین زنگی بن مودود، صاحب سنجار و خابور و لشکر موصل و غیره را مرخص کرد که به شهرهای خود بروند و بیاسایند (همان: ۱۹۴/۲۹). با توجه به دو نکته‌ی این گزارش یعنی ذکر مدت صلح-مصادف با برداشت محصول در جزیره- و مرخص کردن سپاه شرقی (نیروهای اقطاعی)، صلاح‌الدین با این قرارداد صلح هم خصومت شمال را تا بازگشت نیروهای زبده خود به تعویق انداخت، هم توانست بحران صور را تا حدی مدیریت کند و هم رضایت نیروهای خود را کسب کند. اما در سال بعد و با طولانی شدن جنگ با صلیبیانی که عکا را به محاصره درآورده بودند، مجبور شد تا نیروهای خود را مرخص کرده و جنگ خود را با صلیبیان تا تمام بگذارد (همان: ۲۲۶/۲۹). بیماری او نیز مزید علت شد تا نیروهای جزیره را مرخص کند زیرا در مدت بیماری او کسی از او حرف‌شنوی نداشت و از این رو سلطان ایوبی از عکا رهسپار خروبه شد. صلاح‌الدین به محض این که بهبود یافت در خروبه ماند تا فصل زمستان سپری شد (همان، ۲۵۴/۲۹) زیرا مسلمانان به خاطر اقطاع خود در زمستان نبرد را ترک کردند. همین مشکل در سال ۵۸۷ه.ق نیز در نبرد بی‌نتیجه‌ی نظرون خود را نشان داد. ابن‌اثیر این موضوع را این‌گونه روایت می‌کند: «صلاح‌الدین دید که زمستان هجوم آورده و پی در پی باران می‌بارد و لشکریان او از سختی سرما و پوشیدن سلاح و بیداری و مراقبت، پیوسته در زحمت هستند. بسیاری از سربازان او نیز مدت جنگشان به درازا کشیده بود» (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۳۵/۳۰) و سربازان اقطاعی باید به موطن خود بازمی‌گشتند. عدم توانایی صلاح‌الدین برای به دست آوردن پیروزی قطعی مرتباً او را با این مشکل مواجه کرد. در این زمان لشکریان جنگ سوم صلیبی به کمک نیروهای صور آمده بودند و مانند شاهان پیشین صلیبی به دنبال تصرف مصر بودند؛ و از این رو فشار بیشتری بر صلاح‌الدین تحمیل شد. در این بازه‌ی زمانی پیروزی‌های صلاح‌الدین وقتی رخ داد که نیروهای جزیره در اختیار او بودند. در سال ۵۸۸ه.ق زمانی که نیروهای جزیره پس از زمستان به کمک وی شتافتند وی توانست صلیبیان را در یافا شکست دهد. نیروهای تیرانداز ترکمان جزیره مهم‌ترین عامل پیروزی وی به شمار می‌آمدند. هنگامی که لشکر جزیره مانند برادر مشطوب بن علی بن احمد هکاری از صلاح‌الدین تمکین نکردند، وی توانایی پیروزی بر صلیبیان را نداشت (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۶۵/۳۰). بعد از آن صلاح‌الدین با



صلیبیان پیمان متارکه‌ای بست که از اول ایلول (آخر شهریور) و آغاز فصل برداشت محصول در جزیره شروع می‌شد. العادل هم به صلاح‌الدین تأکید کرد که لشکر وی خسته است و باید بازگردد (همان: ۶۷). ملک عادل و گروهی از سرداران به صلاح‌الدین توصیه کردند که پیشنهاد صلح را بپذیرد؛ و او را از اینکه لشکر تا چه اندازه دل‌تنگ و خسته شده، چقدر اسلحه و چارپایان از میان رفته و تا چه حد خواربار قشون دچار کمبود شده است، آگاه ساختند. این امر نیز به دلیل طولانی شدن نبرد با ریچارد اول رخ داد. از این رو، برادر صلاح‌الدین، العادل و سایر امرا به او گفتند: «این مرد فرنگی [یعنی پادشاه انگلستان] از آن جهت خواستار صلح شده است که قصد دارد در کشتی بنشیند و به کشور خود برگردد. اگر در پذیرفتن پیشنهادش درنگ کنی تا زمستان فرارسد و راه سفر از دریا قطع شود، ما ناچار باید تا سال دیگر در اینجا بمانیم. آن وقت مسلمانان زیان بسیار خواهند دید. در این باره سخن بسیار گفتند تا صلاح‌الدین آماده صلح گردید.» (همان) صلاح‌الدین به خوبی می‌دانست که با طولانی شدن جنگ توانایی کنترل نیروهای اقطاعی خود را نخواهد داشت و با سرپیچی علنی دوباره‌ی آنها اقتدار او بیش از پیش زیر سؤال خواهد رفت؛ و از این رو، مجبور به امضای صلح معروف خود با ریچارد سوم شد. هرچند در تاریخ‌نگاری اروپایی در قرون بعدی این صلح تا حد زیادی به جوانمردی صلاح‌الدین نسبت داده شد، در واقع صلاح‌الدین در شرایطی قرار گرفت که مجبور بود -علی‌رغم تمایل خود-، جنگ را به صورت ناقص رها کند. وی کمی پس از این ماجرا بر اثر بیماری مزمنی که داشت از دنیا رفت. با توجه به این مصادیق متعدد، اشاره‌های ضمنی (رد تاریخی/ Historical traces) و بیان صریح منابع (گزارش تاریخی/ Historical reports) صلاح‌الدین به سبب عدم توانایی در نائل شدن به پیروزی سریع و از دست دادن بخش مهمی از نیروهای زنده خود، مجبور به ناتمام گذاشتن جنگ‌های خود شد و اجباراً پیمان صلحی را امضا کرد. حال این سؤال پیش می‌آید که چرا صلاح‌الدین نتوانست پس از حطین به پیروزی‌های قاطع دست پیدا کند؟

هرچند حطین نیز بر اساس اشتباه راهبردی صلیبیان رخ داد، در مقایسه با امرای قبلی شام یعنی عمادالدین و نورالدین، تفاوت‌های نظامی صلاح‌الدین به خوبی قابل مشاهده است. نخست باید به این نکته اشاره کرد که صلاح‌الدین پیش از رسیدن به وزارت فاطمیان در مصر چندان حضوری در نبردها نداشت؛ و از این رو، خلیفه‌ی فاطمی به زعم اینکه وی فردی بی‌تجربه است، او را به جای نیروهای نخبه‌زنگی به وزارت برگزید (مقریزی، بی‌تا: ۳/۳۰۸). صلاح‌الدین پس از رسیدن به وزارت، از شراب و لهو دست شست و به سیاست توجه کرد. این بی‌تجربگی وی سبب شد تا اشتباهاتی را تکرار کند که حکمرانان پیشین شام مانند بوری بن طغتكین مرتکب شده بودند (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵: ۵۴۴/۱۰). صلاح‌الدین پس از مرگ نورالدین در سال ۵۷۳ ه.ق. در حالی که پشتیبانی قوای زنگی شام را نداشت، در برابر تاکتیک نظامی غافلگیرانه‌ی صلیبیان قرار گرفت و ضمن اینکه تعداد زیادی از نیروهای خود را از دست داد، نزدیک بود خود نیز کشته شود (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۶۶/۲). این بی‌تجربگی‌ها به وی اثبات کرد که برای پیروزی بر صلیبیان به قوای نوری احتیاجی مبرم دارد. این امر در محاصره‌ی عکا و مبارزه با صلیبیان صور بار دیگر خود را نشان داد (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵: ۳۸/۱۲). در حالی که حکام زنگی به خصوص عمادالدین و نورالدین در اواخر عمر خود نه تنها در برابر صلیبیان غافل‌گیر نشد، بلکه توانست مکرراً لشکر صلیبی را غافلگیر کند.

گذشته از این بی‌تجربگی نظامی که سبب شد پیروزی‌های وی به تأخیر افتد، صلاح‌الدین در مقایسه با حکام پیشین زنگی، از اقتدار کافی برخوردار نبود. زیرا نتوانست نیروهای زنگی را با قهر به اطاعت از خود درآورد و سپاهیان زنگی در دمشق، حلب و جزیره با صلح به هم‌پیمانی او درآمدند؛ و همچنین در برخورد با آنها نفوذ و اقتدار کافی را نداشت. از این رو، در هنگام ضرورت نمی‌توانست آنها را با قاطعیت به جنگ گسیل دارد. این امر حتی در میان نیروهای کرد و مصری وی مشهود است. ابن‌واصل در مورد محاصره‌ی

حلب در سال ۵۷۹ ه.ق. می‌نویسد: «جوانان و نادانان پیش تاختند و جنگیدند و سلطان آنها را نهی می‌کرد و آنها گوش نمی‌کردند» (۱۳۸۳: ۱۶۸/۲) و نافرمانی سپاه به‌ویژه در صورت عدم حضور او در میدان نبرد بیشتر بود. این امر به خوبی در مواقع بیماری صلاح‌الدین قابل مشاهده است (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۴۴/۲۹-۲۴۶ و ۲۸۰). این امر با شدت گرفتن ضعف جسمانی وی به سبب بیماری تشدید شد، تا جایی که نظامیان اقطاعی عملاً از اطاعت وی سر باز می‌زدند. وی در اواخر عمر خود حتی قادر به منظم کردن ممالیک خود نبود و ظلم ممالیک او بیشتر باعث دور شدن امرای اقطاعی از او شد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۳۰/۶۴ و ۶۵). این امر به خوبی در ماجرای ترمیم دیوار بیت المقدس و عدم اطاعت سربازان از وی نمایان است (همان: ۳۷). هر چند منابع تاریخی، برای تمجید از صلاح‌الدین، این عدم اقتدار را به رأفت او نسبت می‌دهند (همان)، با قرار دادن مصادیق متعدد تاریخی در کنار هم به خوبی مشخص است که صلاح‌الدین نسبت به امرای زنگی از اقتدار کمتری برخوردار بود. شاید بتوان مهم‌ترین مصداق عدم اقتدار او را در امان دادن به صلیبیان پس از حطین و تجمع آنها در صور مشاهده کرد. عمادالدین با درک این نکته که نیروهای صلیبی برای ترمیم قوای از دست‌رفته‌ی خود به اروپا وابسته‌اند و تا آمدن نیروهای جدید به طور میانگین یک تا دو سال زمان لازم است، به کشتار و تضعیف نیروهای شهرهای صلیبیان پرداخت. نمونه‌ی واضح آن در نبرد قلعه اثارب میان عمادالدین و صلیبیان مشهود است (همان: ۱۴۲/۲۵). هنگامی که صلاح‌الدین به صلیبیان امان داد و آنها در صور تجمع کردند، بزرگ‌ترین دشواری را برای خود رقم زد. ابن اثیر مورخ معاصر وی می‌نویسد: «این شهر در اثر سهل‌انگاری صلاح‌الدین، پس از مرگ قصص تصرف نشد و بعد هم نتوانستند آن را تصرف کنند. در کار شهر صور هیچ‌کس گناهی نداشت جز صلاح‌الدین، زیرا او خود، ندانسته، لشکریان فرنگی را بسیج نمود و به صور فرستاد و آنجا را-چنان که ذکرش گذشت- با مردان جنگی و دارائی مردم عکا و عسقلان و قدس و شهرهای دیگر، یاری کرد. او به فرنگیان امان می‌داد و ایشان را به صور می‌فرستاد. از این رو، هر یک از آنها که از دست او جان برده بود، در صور خود را با دارائی مردم و بازرگانان این شهر نیرومند ساخت و در شمار شهسواران فرنگی کرانه دریا درآمد. آنان که بدین‌گونه توانائی می‌یافتند، به نگهداری شهر پرداختند و به فرنگیانی که در کشورهای کرانه دریاها بودند نامه می‌نگاشتند و از آنان یاری می‌خواستند. آنان نیز درخواست‌شان را می‌پذیرفتند و دعوت‌شان را قبول می‌کردند و به ایشان وعده پیروزی می‌دادند؛ و دستور می‌داند شهر را نگه‌دارند تا جایگاهی برای مهاجرت مسیحیان فرنگی‌ای باشد که بدان جا پناه می‌آورند. همین امر دلیل شدت علاقه‌ی آنها به حفظ شهر صور و دفاع از آن بود» (همان: ۱۳۶/۲۹). وی در وقایع سال‌های بعد می‌نویسد: «شمار فرنگیان صور پی‌درپی افزایش می‌یافت. زیرا صلاح‌الدین هر گاه که شهری یا دژی را می‌گرفت، مردمش را به جان زنه‌ار می‌داد و آنان را با دارائی و زنان و فرزندان که داشتند به شهر صور می‌فرستاد. بدین‌گونه، گروهی بی‌حساب و بی‌شمار در صور گرد آمدند. دارائی بسیاری نیز در طول سالیان دراز آنجا انباشته شده بود که از شدت بسیاری، پایان نمی‌پذیرفت» (همان: ۲۲۶). این اشتباه راهبردی سبب شد نبردهای بعدی او به طول انجامد و عملاً در نیمی از سال قوای اقطاعی را از دست دهد؛ و در نتیجه جنگ‌های سرنوشت‌سازی را به جای پیروزی قاطع، با صلح به پایان برد.

### نتیجه‌گیری

تلاش صلاح‌الدین برای تثبیت قدرت خود در مصر با کشتار و تبعید وسیع نیروهای وفادار به خلافت فاطمی همراه بود. از این رو، در موقعیتی که نورالدین، حامی وی در شام، وفات کرده بود و قوای زنگیان در شام دچار تشتت بودند و رویارویی گسترده‌ای با صلیبیان در پیش رو داشت، توان نظامی خود را تا حد زیادی از دست داده بود. در نتیجه، تنها راه تقویت قوای نظامی برای صلاح‌الدین در این موقعیت حساس، اتحاد نیروهای زنگیان اعم از نوریه و نیروهای اقطاعی زنگیان در جزیره بود. از این رو، صلاح‌الدین تلاش

نمود در چند مرحله زنگیان را با خود همراه کند. هر چند میان زنگیان و صلاح‌الدین بر خوردهای نظامی رخ داد و صلاح‌الدین در برخی از آنها پیروز بود، همراهی زنگیان با سلطان ایوبی حاصل پیمان‌های صلحی بود که صلاح‌الدین توانست با زنگیان برقرار کند. نیروهای زنگی اعم از اقطاعی و نوریه، در نبردهای پیشین خود با صلیبیان به نیروهای زبده‌ای تبدیل شده بودند، به همین سبب هنگام انضمام آنها به سپاه ایوبی، پیروزی‌های شاخص صلاح‌الدین رخ داد که از جمله مهم‌ترین آنها نبرد حطین بود. با این حال، محدودیت مهم بهره‌گیری از نیروهای زنگی این بود که نیروهای پرشمار و مؤثر اقطاعی جزیره در فصل پاییز و زمستان باید به اقطاع خود بازمی‌گشتند تا بر برداشت محصول نظارت کنند. همین امر سبب شد تا در مواقعی که صلاح‌الدین از دستیابی به پیروزی سریع ناکام بود، نیروهای خود را در میدان نبرد در اختیار نداشته باشد. پیمان‌های صلح نتایج ناخواسته و نامطلوبی را به صلاح‌الدین تحمیل کرد. از آن جمله می‌توان به از دست رفتن عکا پس از محاصره‌ای طولانی و پیمان صلح با ریچارد اول اشاره کرد. در عدم دستیابی صلاح‌الدین به پیروزی قاطع و سریع در برابر صلیبیان چند عامل اهمیت ویژه‌ای دارد. نخست، عدم اقتدار صلاح‌الدین در میان نیروهای خود اعم از ایوبی و زنگی بود. دوم، بی‌تجربگی نظامی وی بود که سبب شد تا نیروهای صلیبی پراکنده پس از فتح نمایان حطین در صورت جمع شوند و وی نتواند در موقع مناسب آنها را ساقط نماید؛ و این امر سبب جدا شدن نیروهای زنگی از سپاه او در فصول پاییز و زمستان شد. بی‌تجربگی دیگر وی برابر صلیبیان تکرار اشتباهات ملوک شام مانند آل بوری بود که در بعضی از مصادیق تاریخی، جان سلطان را به خطر انداخت. در مجموع، صلاح‌الدین برای مقابله با صلیبیان چاره‌ای جز پیوستن نیروهای زنگی به قوای خود نداشت. این نیروها بودند که پیروزی‌های شاخص صلاح‌الدین را برای او رقم زدند اما ناتوانی صلاح‌الدین در کسب پیروزی‌های سریع سبب شد تا نتواند از این نیروها و موقعیت‌های پیش رویش نتایج کاملی کسب کند.

## منابع

- ابن اثیر. علی بن محمد. (۱۳۷۱). کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران، مترجم ابو القاسم حالت و عباس خلیلی، جلد ۲۷، ۲۹ و ۳۰، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ابن اثیر، علی بن محمد (بی‌تا). التاريخ الباهر فی الدوله الاتابکیه بالموصل، محقق عبدالقادر احمد طلیمات، قاهره: دارالکتب الحدیثه.
- ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۹۶۵). الکامل فی التاريخ، جلد ۱۰، ۱۱ و ۱۲، بیروت: دار صادر
- ابن تغری بردی، یوسف بن عبد الله (بی‌تا) النجوم الزاهرة فی ملوک مصر والقاهرة، جلد ۶، مصر: وزارة الثقافة والإرشاد القومي، دار الکتب
- ابن حوقل، محمد بن حوقل (۱۹۳۸) صورة الأرض، بیروت: دار صادر
- ابن شداد، یوسف بن رافع (۱۹۹۴)، النوادر السلطانية والمحاسن الیوسفیة (سیره صلاح‌الدین الأیوبی)، محقق جمال الدین الشیال، قاهره: مكتبة الخانجي.
- ابن عبري، غريغوريوس أبو الفرج (۱۹۹۲)، تاريخ مختصر الدول، محقق أنطون صالحاني الیسوعي، بیروت: دار الشرق.
- ابن عدیم، عمر بن أحمد، (بی‌تا) بغیة الطلب فی تاریخ حلب، محقق سهیل زکار، جلد ۸، بی‌جا: دار الفکر.
- ابن قاضی شهبه، بدرالدین، (۱۹۷۱)، الکواکب الدریه فی السیره النوریة الریخ السلطان نورالدین محمود زنگی، محقق محمود زاید، بیروت: دارالکتب الجدید

- ابن قلانسی، حمزة بن أسد (۱۹۸۳). تاریخ دمشق لابن القلانسی، محقق سهیل زکار، دمشق: دار حسان للطباعة والنشر.
- ابن واصل، جمال الدین بن سالم (۱۳۸۳)، تاریخ ایوبیان، مترجم پرویز اتابکی، جلد ۱ و ۲، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن واصل، جمال الدین بن سالم (۱۹۵۷) مفرج الکروب فی أخبار بنی ایوب، محقق جمال الدین الشیال، جلد ۱ و ۲ قاهره: دار الکتب والوثائق القومية
- ابی شامه، شهاب الدین عبدالرحمن (۱۹۹۱) عیون الروضتین فی اخبار الدولتین النوریه و الصلاحیه، تصحیح ابراهیم الزبیق، بیروت: مؤسسة الرسالة.
- ابی شامه، شهاب الدین عبدالرحمن (۱۹۹۷) الروضتین فی أخبار الدولتین النوریه و الصلاحیه، محقق: ابراهیم الزبیق، جلد ۲ و ۳، بیروت: مؤسسة الرسالة
- بارکر، ارنست (بی تا) الحروب الصلیبیه، مترجم سید الباز العرینی، بیروت: دارالنهضة العربیه.
- خاکرند، شکرالله و محمدی قناتغستانی، مهدی (۱۳۹۵). «تبیین آماری جنگ‌های اتابکان زنگی از سال ۵۲۱ تا ۵۶۹ هجری قمری.» فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ اسلام، ۱۷ (شماره ۴- زمستان ۹۵- مسلسل ۶۸)
- دهقان، معصومه (۱۳۹۷). «بررسی تشکیلات نظامی و جایگاه ارتش در خلافت فاطمی مصر.» مطالعات تاریخی جنگ، ۲ (۴) ۷۷-۹۴.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۹۹۳). الأمصار ذوات الآثار، جلد ۳۹، بیروت: دارالبشائر
- رانیسمان، استیون (۱۳۸۶)، تاریخ جنگ‌های صلیبی، مترجم منوچهر کاشف، جلد ۲، تهران: علمی فرهنگی.
- زکار، سهیل (۲۰۰۷)، تاریخ دمشق، جلد ۱، دمشق: التکوین
- صوری، ولیم (۱۹۹۴) الحروب الصلیبیه، محقق حسن حبشی، جلد ۳، مصر: الهيئة المصرية العامة للكتاب
- محمدی، مهدی (۱۴۰۱). «سپاه اتابکان زنگی و تحولات تاریخی آن»، مطالعات تاریخی جنگ، ۶ (۱)، ۵۸-۷۳.
- محمدی، مهدی (۱۴۰۱). «روند زمانی جایگزینی حکومت‌های نظامی شام از به قدرت رسیدن تتش بن آلپ ارسلان تا به قدرت رسیدن صلاح الدین ایوبی»، پژوهش‌های تاریخی، ۱۴ (۴)، ۷۱-۸۶.
- مقریزی، أحمد بن علی (۱۹۹۷) السلوك لمعرفة دول الملوك، محقق محمد عبد القادر عطا، جلد ۱، بیروت: دار الکتب العلمیة
- مقریزی، أحمد بن علی (بی تا) اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفاء، محقق محمد حلمی محمد أحمد، جلد ۳، بیجا، المجلس الأعلى للثئون الإسلامیة-لجنة إحياء التراث الإسلامی
- مقریزی، أحمد بن علی (۱۴۱۸)، المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، جلد ۱ و ۳، بیروت: دار الکتب العلمیة
- Heidemann, Stefan. (2001) «Arab nomads and Seljuq military». Difference and Integration, 3(3)